

समावेशक शिक्षण (Inclusive Education)**प्रा.डॉ.श्री.अनिल किसन करवर**'सहाय्यक प्राध्यापक, एस.एस.बी. कॉलेज ऑफ एज्युकेशन,
श्रीरामपूर जि.अहमदनगर**सारांश—**

सर्वांसाठी, सर्वांच्या कल्याणासाठी सर्व भारत, अर्थात भारत हा विविधतेतून नटलेला एकसंघटीत असलेला एकमेव देश आहे. विविधतेने नटलेल्या आपल्या भारत देशातील लोकशाही शासनाने सर्वांचे मानवी घटकांसाठी प्रयत्न करावा. शिक्षण ही समवर्ती सूचीतील महत्वाची राज्य आणि केंद्र शासनाची संयुक्त जबाबदारी असल्याने सर्वांसाठी शिक्षण महत्वाचे आहे. स्वातंत्र्यपूर्व, स्वातंत्रोत्तर अनेक आयोग तसेच सर्व शिक्षा अभियान, माध्यमिक शिक्षा अभियान अशा अनेक योजना त्यासाठी कार्यरत होत्या. भारतामध्ये वंशभेदाचे प्रमाण वाढलेले असलेले तरी आर्थिक परिस्थिती हलकीची असलेले, गरीब, आदिवासी, अपंग, शिक्षणापासून वंचित असलेले असे अनेक घटक आढळतात.

युनेस्कोच्या मते, 'वंचित बालके, युवक व प्रौढ यांच्या अध्ययन गरजांचा शोध घेत लक्ष केंद्रित करणारा विकासात्मक उपागम म्हणजे 'समावेशक शिक्षण' होय. १९६० मध्ये 'सर्वांसाठी शिक्षण' संकल्पना जगातील अनेक देशांत अस्तित्वात आली होती. समावेशक शिक्षणाची समावेशकता, सर्वांना संधी, सर्वांसाठी समान न्याय अशी अनेक वैशिष्ट्ये आहेत. समावेशक शिक्षणात सर्वांना समान संधी, समान न्याय, राष्ट्रीय ऐक्य, समता स्थापित करणे, शिक्षणाची समान संधी, आर्थिक दृष्ट्या मागसांनाही समान संधी असे अनेक फायदे आहेत. तर संध आणि कंटाळवाणे अध्यापन होऊ शकते अशी मर्यादा देखील आहे,

समावेशक शिक्षणाचे विद्यार्थी, लोकप्रतिनिधी, शिक्षक, भौतिक सुविधा, समाज, पालक असे अनेक घटक आहेत. समावेशक शिक्षणात मानवी आणि भौतिक घटकांसंदर्भात अनेक समस्या जाणवतात.

सूचक शब्द — समावेशक शिक्षण**प्रस्तावना —**

'नयी तालीम' हे सर्वोदयी व अहिंसक समाजनिर्मितीसाठी साधन आहे अशी महात्मा गांधी यांची भूमिका होती. भारतामध्ये विविध परंपरा, जाती, धर्म, भाषा,, भौगोलिक, शारीरिक, भाषिक, सांस्कृतिक इ. प्रकारची विभिन्नता आढळते. जगामध्ये एवढी विविधतेत एकता असलेला भारत हा एकमेव देश आहे.

भारताच्या राज्यघटनेनुसार सर्व नागरिकांना समता, स्वातंत्र्य, न्याय आणि प्रतिष्ठेचे आश्वासन देण्यात आले आहे. बिवाको मिलेनियम फ्रेमवर्क मध्ये ही भारताचा सहभाग आहे ज्यामध्ये सर्वसमावेशक, मर्यादा—मुक्त व हक्काधारित समाज उभा करण्याची कल्पना मांडली आहे. समावेशक शिक्षण, अपंगांचे हक्क आणि प्रतिष्ठा जपण्यासाठी व त्यांचा प्रसार करण्यासाठी यूपन

संयुक्त राष्ट्र संघटनेने ३० मार्च २००७ रोजी केलेल्या ठरावावर भारताने त्याचदिवशी स्वाक्षरी केली आहे.

नैसर्गिक वातावरण व मुलाभिमुख शिक्षणावर लक्ष केंद्रित करून सर्वांसाठी समान संधीचा विचार समावेशक शिक्षणात केला जातो. हे शिक्षण 'समान संधी' तत्वावर आधारलेले असून या शिक्षणपद्धतीच्या मुख्य प्रवाहात सर्वांचा स्वीकार केला जातो.

'समावेशक शिक्षण — संकल्पना (व्याख्या)—

१ 'भिन्न क्षमता असूनही विशेष गरजा असलेल्या बालकांना सामान्य बालकांसमवेत एकाच वर्गात शिकण्याची समान संधी ज्या शिक्षणात दिली जाते, त्यास समावेशक शिक्षण म्हणतात.'

२ **Inclusive education** means inclusion as a method and approach for making provision of education to all children without any discrimination.

३. भिन्न क्षमता असूनही विशेष गरजा असलेल्या बालकांना सामान्य बालकांसमवेत एकाच वर्गात

शिकण्याची समान संधी ज्या शिक्षणात दिली जाते, त्यास **समावेशक शिक्षण** म्हणतात

समावेशक शिक्षण—इतिहास —

१९६० मध्ये 'सर्वासाठी शिक्षण' (Education for all) ही संकल्पना जगातील अनेक

देशांत अस्तित्वात आली होती. या संकल्पनेस हळुहळु चालना मिळून तिचा १९८१ च्या काळात प्रसार होऊ लागला. १९९० मध्ये सर्वासाठी शिक्षण या संकल्पनेतून 'समावेशक शिक्षण' या संकल्पनेचा उदय झाला. १९९४ मध्ये भारतासह एकूण ९२ देशांनी आणि २५ शैक्षणिक संघटनांनी संकल्पनेस मान्यता दिली व स्वीकारली आहे. १९९९ मध्ये युनेस्को (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization : UNESCO) या संस्थेने नियमित शाळेतील भिन्न मुलांच्या गरजांनुसार सर्वासाठी अध्यापन कार्यनीती विकसीत करावी, असे सुचविले. अमेरिका व न्युझिलंड या देशांमध्ये समावेशक कार्यक्रम यशस्वी झाला आहे. १९९७ मध्ये ६ ते १४ या वयोगटातील सर्व बालकांना शिक्षणाच्या मुख्यप्रवाहात आणून त्यांचा क्षमताविकास साधण्यासाठी दर्जेदार व व्यवहारोपयोगी शिक्षण एकत्र देण्याचे ठरले. अंती त्यालाच समावेशक शिक्षणाचे रूप लाभले.

समावेशक शिक्षणाची वैशिष्ट्ये —

१. सामूहिक कृतींमुळे विद्यार्थ्यास सहकार्यात्मक अध्ययन प्रभावी वाटते. गटबांधणी, नेतृत्व विकास सहभाग, आंतरक्रिया इत्यादी सामाजिक कौशल्ये सहकार्यात्मक अध्ययनामुळे विकसीत होऊन समावेशक शिक्षणाचे बलस्थान ठरते. परस्पर सहकार्याने शैक्षणिक विकासात मदत करणे, सार्वत्रिक प्रगती होणे हेच गटाचे यश या कार्यनीतीच्या वैशिष्ट्यांचे महत्त्व विद्यार्थ्यांना पटवून त्यांच्या अंगवळणी ती कशी पडतील, हे शिक्षकाने पाहावे.
२. वर्गशिक्षकाने सर्वप्रकारच्या मुलांना विषय ज्ञान देताना त्यांच्यामध्ये अध्यापन कुशलतेची आवश्यकता असते. तो अध्यापन करीत

असताना दुसऱ्या शिक्षकांकडून जरूर तेव्हा त्यास आधार देऊन अध्यापनातील उणीव भरून काढली जाते. अशा वेळी उभय शिक्षकांमधील संबंध लवचिक आणि संपर्क प्रभावी असणे आवश्यक आहे.

३. आपल्या वर्गातील वा खालच्या वर्गातील विद्यार्थ्यांना एखाद्या विद्यार्थ्याने शिकविल्यास त्या विद्यार्थ्यांमध्ये स्वप्रतिष्ठा, आत्मविश्वास बळावेल आणि त्या वर्गातील विद्यार्थ्यांमध्ये विषय समज वाढेल.
४. उच्चार, भाषा, शरीर, व्यवसाय यांसंबंधित त्रुटी विशेष मुले व सामान्य मुले यांच्यातून दूर होण्यासाठी संबंधित उपचारतज्ज्ञ गरजनिहाय उपचार करतात.
५. दोन्ही तऱ्हेच्या मुलांच्या शैक्षणिक, भावनिक, सामाजिक इत्यादी गरजा लक्षात घेऊन अभ्याक्रमात वेळो वेळी सुधारणा केल्या जातात.
६. ज्या शाळांकडे सर्व प्रकारच्या अध्ययनाच्या सुविधा असतात, त्या शाळांमध्ये सर्व प्रकारच्या मुलांना प्रवेश देऊन शिक्षक व शिक्षणसंस्था त्यांचे स्वागत करतात.
७. वर्गामध्ये जास्त विद्यार्थी असले, तरी शिक्षक मुलांकडे वैयक्तिक लक्ष देऊन सर्व उपक्रमांमध्ये त्यांना सहभागी करतात व त्यांची प्रगती करतात.
८. सर्व मुलांना सामाजिक कार्याची माहिती दिली जाते.
९. मुलांच्या शैक्षणिक व इतर समस्या सोडविण्याकरिता सर्व शिक्षक विचारविनिमय करतात.
१०. गरजू मुले शिक्षणापासून वंचित राहात नाही.

समावेशक शिक्षणाचे फायदे —

१. सर्वसामान्य मुले आणि अपंग मुले यांचा एकमेकांशी संबंध येत असल्यामुळे वातावरणात ते एकमेकांना मदत करायला शिकतातय एकमेकांपासून ते संवाद व आंतरक्रियात्मक कौशल्ये शिकतातय आंतरक्रियांपासून ते मैत्री,

आपुलकी, परस्परसंबंध, वर्ग सभासद म्हणजे काय इत्यादी शिकतात.

२.सर्वसामान्य मुले आणि अपंग मुले एकत्र शिकल्याने सरकारचा शैक्षणिक खर्चाचा बोजा कमी होण्यास मदत होतो.

३.समावेशक शिक्षणामुळे ७५ टक्के अपंग असलेल्या विद्यार्थ्यांना सर्वसामान्य शाळेत प्रवेश मिळाल्याने विशेष शाळेच्या मर्यादित वातावरणापेक्षा सर्वांबरोबर शिक्षणाची संधी मिळेल. तसेच प्रार्थना, कला, क्रिडा, मधल्या सुट्टीत डबा खाणे, स्पर्धा इत्यादींबाबत विशेष मुलांना वर्गातील सामान्य मुलांशी समायोजन कसे करायचे हे समजते. कठपुतळी, चित्रपट, व्याख्यान, आदर्श वाचन, आदर्श वर्तन यांसारख्या कार्यक्रमांतून उभय मुलांच्या जाणीवा रुंदावल्यामुळे त्यांच्यामध्ये अपेक्षित जाणीव निर्माण होते.

समावेशक शिक्षणाच्या मर्यादा –

शिक्षक विशेष व सामान्य अश दोन्ही प्रकारच्या विद्यार्थ्यांचा विचार करून ज्या पद्धतीने व गतीने वर्गात अध्यापन करतो, ते अध्यापन सामान्य मुलांच्या दृष्टीने संथ असते. परिणामी सामान्य विद्यार्थी कंटाळण्याची शक्यता असते. विशेष मुलांच्या गरजांकडे अपेक्षित विशेष लक्ष देण्यास शिक्षकास सवड मिळत नाही.

समावेशक शिक्षणाचे घटक –

१.विद्यार्थी सहकारी	६.समाज
२ लोकप्रतिनिधी	७.पालक
३. सर्वसामान्य शाळेतील शिक्षक	८.समाजातील गरजेनुसार मनुष्यबळ व समाज साहित्य
४. विशेष शिक्षक	९. शासकीय कर्मचारी (समावेशित शिक्षणासंदर्भात)
५. सर्वसामान्य शाळेतील भौतिक सुविधा	

समावेशक शिक्षणात पुढील समस्या जाणवतात –

समावेशक शिक्षणात शारीरिक असमर्थता, शिक्षक प्रशिक्षण, वाहनांची कामतरता, मार्गदर्शनाचा अभाव, पालकांचा विश्वास,भूतिक साधन सुविधांचा भाव,अज्ञान,परावलंबित्व,मानसिक व भावनिक परिपक्वता यातील अंतर, विशेष शिक्षणासंदर्भात मिळणारी अपूर्ण माहिती,शाळा व घर यातील अंतर इ. समस्या जाणवतात

समावेशक शाळा आणि सर्वसामान्य शाळा यांतील फरक –

क्र.	समावेशक शाळा	सर्वसामान्य शाळा
१	सर्वसामान्य विद्यार्थी व विशेष विद्यार्थी या दोघांनाही शाळेत प्रवेश व समान शिक्षण दिले जाते.	सर्वसामान्य विद्यार्थ्यांनाच शाळेत प्रवेश व शिक्षण दिले जाते.
२	शिक्षणपद्धतीत लवचिकता असते.	शिक्षणाचा आराखडा व पद्धती पूर्वनियोजित असते.
३	वैयक्तिक प्रकारची अध्यापनपद्धती असते.	सामुदायिक प्रकारची अध्यापनपद्धती असते.
४	अध्यापनपद्धती बालकेंद्रित असते.	अध्यापनपद्धती विषयकेंद्रित असते.
५	सर्वसामान्य विद्यार्थी व विशेष शैक्षणिक गरज असणारे विद्यार्थी या दोघांनाही शिकविण्याचे कौशल्य असलेले शिक्षक असतात.	केवळ सर्वसामान्य विद्यार्थ्यांना शिकविण्याचे कौशल्य असलेले शिक्षक असतात.
६	सर्वसामान्य मुले व विशेष मुले या दोघांचाही विचार करून भौतिक सुविधा उपलब्ध असतात. त्यात वेळो वेळी वाढ व बदल केली जाते.	सर्वसामान्य मुलांचा विचार करून भौतिक सुविधा उपलब्ध असतात.

७	समावेशक शाळेतील शैक्षणिक वातावरण विशेष गरजा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीकरिता अनुकूल असते	सर्वसामान्य शाळेतील शैक्षणिक वातावरण विशेष गरजा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीकरिता अनुकूल असेलच असे नाही.
---	--	---

समारोप —

समावेशक शिक्षण म्हणजे शिक्षण प्रवाहात सर्वांचा समावेश. समावेशक शिक्षणामुळे विशेष गरजा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना व शारीरिक भिन्नता असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना घरापासून जवळच्या शाळेतच शिक्षणाची संधी मिळते व अशी मुले शिक्षणापासून वंचित न राहता शिक्षणाच्या प्रवाहात येतात.

संदर्भ —

१. सर्व शिक्षा मोहीम, समावेशक शिक्षण: लोकप्रतिनिधींसाठी प्रशिक्षण मार्गदर्शिका, म.रा.शै.सं.व.प्र.परिषद पुणे, ३०
२. समावेशक शिक्षण: प्राथमिक शिक्षकांसाठी हस्तपुस्तिका, म.रा.शै.सं.व.प्र.परिषद पुणे, ३०

Websites-

1. <http://www.inventivepublication.com>
2. <https://www.google.co.in/images>
3. <http://oldisrj.lbp.world>
4. <https://marathivishwakosh.org>

